

دانشگاه باقرالعلوم (علیه السلام)

دانشکده علوم اجتماعی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته فلسفه‌ی علوم اجتماعی

عنوان:

بررسی انتقادی تبارشناسی میشل فوکو از منظر حکمت اسلامی

استاد راهنما:

حجه الاسلام والمسلمین دکتر حسین سوزنچی

استاد مشاور:

دکتر قاسم زائری

نگارش:

مریم منصوری

آبان 1394

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

دانشگاه باقر العلوم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم (علیه السلام)

دانشکده علوم اجتماعی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته فلسفه‌ی علوم اجتماعی

عنوان:

بررسی انتقادی تبارشناسی میشل فوکو از منظر حکمت اسلامی

استاد راهنما:

حجه الاسلام والمسلمین دکتر حسین سوزنچی

استاد مشاور:

دکتر قاسم زائری

نگارش:

مریم منصوری

آبان 1394

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

دانشگاه باقر العلوم

تقدیم به:

این نوشتار، تقدیمی کوچک و بضاعتی مزجات است به عزیزی که امید محرومان و مستضعفان به طلوع آفتاب ولایت اوست:

تقدیم به آستان رفیع ولی الله الاعظم مولانا صاحب الزمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف)

قدردانی و سپاس

از استاد ارجمندم جناب آقای حجت الاسلام و المسلمین دکتر پارسانیا، که از ابتدای گام نهادن این حقیر در رشته‌ی جامعه‌شناسی و پس از آن و نیز حین نگارش این رساله، هیچ‌گاه از حمایت‌ها و راهنمایی‌های کارساز و مشورت‌های عالمانه دریغ نکردند؛

از جناب آقای دکتر سوزنچی، که در کمال سعه صدر، با حسن خلق و فروتنی، و با دقتی کم- نظیر از هیچ‌کمی در این عرصه بر من دریغ نمودند و زحمت راهنمایی این رساله را بر عهده گرفتند؛

از جناب آقای دکتر زائری، که زحمت مشاوره این رساله را در حالی متقبل شدند که بدون مساعدت ایشان، این پروژه به نتیجه مطلوب نمی‌رسید؛

و از استاد دلسوز؛ جناب آقای دکتر کرم‌اللهی که زحمت داوری این رساله را متقبل شدند؛ کمال تشکر و قدردانی را دارم.

و با درود فراوان به روح مادر عزیزم که ابتدای نگارش این رساله، ناباورانه رحمت حضورش را برچید؛

و با تقدیر از همسرم که با قلبی آکنده از عشق و معرفت، محیطی سرشار از سلامت و امنیت و آسایش برای من فراهم آورده است.

چکیده:

میشل فوکو (1926-1984) از جمله اندیشمندانی است که به دلیل نقد دوران مدرن و بنا نهادن رویکردی کاملاً انتقادی و فراساختاری، مورد توجه خیل عظیمی از متفکران و اندیشمندان اجتماعی قرار گرفته است. وی با اثرپذیری از متفکرانی چون نیچه، هایدگر، ویتگنشتاین و حتی پدیدارشناسان و مارکسیست‌ها، ابتداً روش دیرینه‌شناسی و در ادامه، رویکرد تبارشناسی را به عنوان روش پژوهشی برای تحلیل‌های اجتماعی و ارائه‌ی نظریات خویش مطرح می‌سازد. فوکو با تبری جستن از رویکردهای تاریخی رسمی و سنتی، تلاش دارد تا نوعی تحلیل اجتماعی ارائه دهد که بر مبنای آن، تمامی حیطه‌های حیات انسان در رابطه با قدرت معرفی شوند. قدرتی که از کلان‌ترین و کلی‌ترین تا خردترین و جزئی‌ترین بخش‌های زندگی آدمیان را نشانه رفته است. تبارشناسی، چارچوب نظری-روشی بیان این موضع است.

با توجه به استقبال گسترده از نظریات فوکو از سوی اندیشمندان اجتماعی، تبارشناسی نیز به عنوان یکی از روش‌های مطالعات کیفی مورد توجه بسیاری، از جمله متفکران حوزه‌ی علوم اجتماعی در ایران قرار گرفته است؛ و این موضوع بر اهمیت واکاوی در این‌باره افزوده است. در این پژوهش تلاش شده است تا از منظر حکمت اسلامی، با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از قسمتی از روش‌شناسی بنیادین و با غلبه‌ی دغدغه‌ی معرفت‌شناسانه، به بررسی و نقد مبانی تبارشناسی پرداخته شود.

از این حیث به نظر می‌رسد که اولاً در بسیاری از اوقات اتخاذ این لفظ در مواجهه و مقایسه با بررسی تطورات تاریخی تنها یک اشتراک لفظی است و ثانیاً، این رویکرد با کنار نهادن ابعاد حقیقی مسائل و رد امور ثابت و کلیات، به تناقض‌هایی دچار است که در این پژوهش به صورت کلی به آن‌ها پرداخته شده است. لذا، اگرچه تبارشناسی حاوی نکات بدیعی است، لیکن بی‌توجهی به بنیادهای ناصواب آن، ممکن است تحلیل ما را به بیراهه بکشاند.

واژگان کلیدی: میشل فوکو، تبارشناسی، قدرت، حکمت اسلامی

فهرست عناوین

فصل اول: 1

کلیات 1

1- بیان مسئله 2

2- سؤال اصلی پژوهش 4

3- سؤالهای فرعی پژوهش 4

4- فرضیهی پژوهش 4

5- اهمیت و ضرورت مسئله 5

6- سابقهی پژوهش 5

7- روش پژوهش 7

فصل دوم: معرفی میشل فوکو و اندیشه های تبارشناسانهی وی
Error! Bookmark not defined.

مقدمه Error! Bookmark not defined.

1- زندگی میشل فوکو Error! Bookmark not defined.

2- معرفی آثار فوکو Error! Bookmark not defined.

1-2- تاریخ دیوانگی در دوران کلاسیک Error! Bookmark not defined.

2-2- تولد درمانگاه Error! Bookmark not defined.

3-2- نظم اشیاء Error! Bookmark not defined.

4-2- دیرینهشناسی دانش Error! Bookmark not defined.

5-2- مراقبت و تنبیه Error! Bookmark not defined.

6-2- تاریخ جنسیت، مجلد یکم: اراده به دانستن Error! Bookmark not defined.

7-2- تاریخ جنسیت، مجلد دوم: کاربرد لذت Error! Bookmark not defined.

8-2- تاریخ جنسیت، مجلد سوم: مراقبت از نفس Error! Bookmark not defined.

- 3- زمینهای فکری فوکو Error! Bookmark not defined.
- 3-1- نیچه Error! Bookmark not defined.
- 3-1-1- معرفت شناسی نیچه Error! Bookmark not defined.
- 3-1-2- انسانشناسی نیچه Error! Bookmark not defined.
- 3-1-3- هستیشناسی نیچه Error! Bookmark not defined.
- 3-2- هایدگر Error! Bookmark not defined.
- 3-2-1- هستیشناسی هایدگر Error! Bookmark not defined.
- 3-2-2- انسانشناسی هایدگر Error! Bookmark not defined.
- 3-2-3- معرفتشناسی هایدگر Error! Bookmark not defined.
- 4- روش اولیهای فوکو: دیرینه شناسی Error! Bookmark not defined.
- 4-1- «گفتمان» به عنوان محور دیرینه شناسی Error! Bookmark not defined.
- 4-2- چپستی دیرینه شناسی Error! Bookmark not defined.
- 4-3- گذار فوکو از دیرینه شناسی و چرایی آن Error! Bookmark not defined.
- 5- روش ثانویهای فوکو: تبارشناسی Error! Bookmark not defined.
- 5-1- پرابلماتیک فوکو: چالش با تاریخنگاری سنتی Error! Bookmark not defined.
- 5-1-1- اشکالات تاریخ سنتی Error! Bookmark not defined.
- 5-1-2- انواع کاربردهای معانی تاریخی Error! Bookmark not defined.
- 5-1-3- نسبت تبارشناسی با تاریخ Error! Bookmark not defined.
- 5-2- مؤلفهای روشی فوکو Error! Bookmark not defined.
- 5-2-1- موضع نام انگارانه در قبال پدیدهها Error! Bookmark not defined.
- 5-2-2- مخالفت با نظریات عام (فراروايات) Error! Bookmark not defined.
- 5-2-3- ردّ هرگونه خاستگاه Error! Bookmark not defined.
- 5-2-4- اصل واژگونی یا دگرگونی Error! Bookmark not defined.
- 5-2-5- اصل گسست و انقطاع Error! Bookmark not defined.
- 5-2-6- اصل خاصبودگی Error! Bookmark not defined.
- 5-2-7- اصل بیرون بودگی Error! Bookmark not defined.
- 5-3- مسئلهی زمان و ضدیت با اکتونیت در تبارشناسی Error! Bookmark not defined.
- 5-4- قدرت، به عنوان محور تبارشناسی Error! Bookmark not defined.

- 1-4-5- مقدمه: سیر پارادایم محور قدرت پیش از فوکو Error! Bookmark not defined.
- 1-1-4-5- رویکردهای پیشامدرن به قدرت Error! Bookmark not defined.
- 2-1-4-5- رویکردهای مدرن به قدرت Error! Bookmark not defined.
- 3-1-4-5- رویکردهای فرامدرن به قدرت Error! Bookmark not defined.
- 2-4-5- رویکرد فوکو به قدرت Error! Bookmark not defined.
- 1-1-4-5- نکات پیشاتحلیلی روابط قدرت Error! Bookmark not defined.
- 2-2-4-5- ویژگی‌های قدرت Error! Bookmark not defined.
- 3-2-4-5- انواع قدرت Error! Bookmark not defined.
- 1-3-4-5- قدرت حاکمیت‌نیا Error! Bookmark not defined.
- 2-3-4-5- قدرت انضباطی Error! Bookmark not defined.
- 3-3-4-5- قدرت مشرف بر حیات Error! Bookmark not defined.
- 4-2-4-5- کارکرد قدرت Error! Bookmark not defined.
- 5-2-4-5- قدرت و دیگر مفاهیم Error! Bookmark not defined.
- 1-5-4-5- نسبت قدرت و برداشت‌های سرکوب‌گرا Error! Bookmark not defined.
- 2-5-4-5- قدرت و آزادی Error! Bookmark not defined.
- 3-5-4-5- قدرت و مقاومت Error! Bookmark not defined.
- 5-5- هدف تبارشناسی Error! Bookmark not defined.
- 6- تحلیل‌یات تبارشناسانه Error! Bookmark not defined.
- 1-6- نگاه تبارشناسانه به معرفت Error! Bookmark not defined.
- 1-1-6- نگاه نقادانه به علوم پوزیتیویستی و هرمنوتیکی Error! Bookmark not defined.
- 2-1-6- مناسبات دانش و قدرت Error! Bookmark not defined.
- 3-1-6- حقیقت و قدرت Error! Bookmark not defined.
- 4-1-6- رژیم علوم انسانی Error! Bookmark not defined.
- 2-6- نگاه تبارشناسانه به فاعل و موضوع شناسایی Error! Bookmark not defined.
- 1-2-6- نگاه تبارشناسانه به انسان مدرن به عنوان موضوع شناسایی (ابژه) Error! Bookmark not defined.
- 2-2-6- نگاه تبارشناسانه به انسان به مثابه فاعل شناسایی (سوژه) Error! Bookmark not defined.
- 1-2-6- تحلیل فوکو از «سوژه‌شدگی» در کتاب تاریخ جنسیت Error! Bookmark not defined.
- 2-2-6- دیگر نظریات فوکو درباره‌ی «سوژه‌شدگی» Error! Bookmark not defined.
- 3-6- نگاه تبارشناسانه به مسئله‌ی حکومت رانی Error! Bookmark not defined.
- 7- نتیجه‌گیری Error! Bookmark not defined.

فصل سوم: بررسی انتقادی تبارشناسی فوکو از منظر حکمت صدرایی

Error! Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. مقدمه:

Error! Bookmark not defined. 1- بررسی موضع ضدیت با حقیقت از منظر فوکو

Error! Bookmark not defined. 1-1- ضدیت با حقیقت هستیشناختی

Error! Bookmark not defined. 1-1-1- حقیقت هستیشناختی در فلسفه اسلامی

Error! Bookmark not defined. 1-1-2- خودشناسی گزاره‌های ضدحقیقت هستیشناختی

Error! Bookmark not defined. 1-2- ضدیت فوکو با حقیقت معرفت شناختی

Error! Bookmark not defined. 1-2-1- حقیقت معرفتشناختی در فلسفه اسلامی

Error! Bookmark not defined. 1-2-2- خودمتناقض بودن ضدیت با حقیقت معرفتشناختی

Error! Bookmark not defined. 1-3- نگاه رئالیسم صدرایی درباره‌ی حقیقیات و اعتباریات

Error! Bookmark not defined. 1-3-1- اشکال فوکو: خلط حقایق و اعتباریات

Error! Bookmark not defined. 1-4- التفات مثبت او در توجه به قدرت

Error! Bookmark not defined. 2- بررسی موضع قدرتمدارانه‌ی فوکو در تحلیلیات وی

Error! Bookmark not defined. 2-1- رویکرد کلی فلسفه اسلامی درباره‌ی مقوله‌ی قدرت

Error! Bookmark not defined. 2-2- عدم توجه فوکو به بستر معنایی قدرت

Error! Bookmark not defined. 2-3- تناقض در پیشینی یا پسینی دانستن قدرت

Error! Bookmark not defined. 2-4- نگاه فوکو به قدرت

Error! Bookmark not defined. 2-4-1- قدرت، تابع یا متبوع حقیقت؟

Error! Bookmark not defined. 2-4-2- نسبت: پیامد نگاه فوکویی

Error! Bookmark not defined. 2-5- تلقی ماده‌گرایانه از قدرت

Error! Bookmark not defined. 2-6- جبرگرایی، اشکال قدرت فوکویی

Error! Bookmark not defined. 2-7- پوچ انگاری و آنارشسیسم: لازمی نگاه فوکویی به قدرت

Error! Bookmark not defined. 2-8- تقلیل گرایی در نگاه قدرتمدارانه‌ی فوکو

Error! Bookmark not defined. 2-9- ولایت: مقوله‌های جایگزین برای تحلیل در این زمینه

Error! Bookmark not defined. جمع

Error! Bookmark not defined. 3- اصالت ربط در مقابل اصالت ذات

- 3-1- مسئله‌ی ربط در فلسفه‌ی صدرایی Error! Bookmark not defined.
- 3-2- عدم استقلال روابط Error! Bookmark not defined.
- 3-3- مشکل تسلسل در اصالت ربط Error! Bookmark not defined.
- 3-4- نسبیت: اشکال اساسی در نگاه اجتماعی مربوط به اصالت ربط Error! Bookmark not defined.
- 4- بررسی موضع فوکو نسبت به «علیت» Error! Bookmark not defined.
- 4-1- توجه به «علت» در مطالعات فوکو: تناقض در ادعا و عمل Error! Bookmark not defined.
- 4-2- نظریه‌ی تصادف: مبتنی بر «جزئیت» به جای «علیت» Error! Bookmark not defined.
- 4-3- «تغییر»، علت اعتقاد به تصادف Error! Bookmark not defined.
- 4-3-1- نقد دیدگاه فوکو درباره‌ی مسئله‌ی تغییر Error! Bookmark not defined.
- 5- بررسی اشکالات تاریخ سنتی از نگاه فوکو Error! Bookmark not defined.
- 5-1- بررسی موضع ضد تمامیت‌گرایی در تاریخ Error! Bookmark not defined.
- 5-1-1- خود متناقض بودن «ضدیت با کل‌گرایی» Error! Bookmark not defined.
- 5-1-2- انکار عملی فوکو درباره‌ی مسئله‌ی کلیت Error! Bookmark not defined.
- 5-1-3- آیا گریزی از تمامیت‌گرایی و فراروایت در تاریخ وجود دارد؟ Error! Bookmark not defined.
- 5-1-4- اثبات کلیت از منظری معرفت‌شناسانه Error! Bookmark not defined.
- 5-1-5- اثبات کلیت از منظری انسان‌شناسانه: توجه به اصل فطرت Error! Bookmark not defined.
- 5-2- بررسی موضع ضد تکاملی در تاریخ Error! Bookmark not defined.
- 5-2-1- نظریه‌ی فطرت در راستای تکامل اجتماعی Error! Bookmark not defined.
- 5-2-2- موضع کلی فلسفه اسلامی درباره تکامل تاریخ Error! Bookmark not defined.
- 5-3- بررسی موضع ضد غایت‌گرایی در تاریخ Error! Bookmark not defined.
- 5-4- خود متناقضی فوکو در نقد تاریخ‌نگاری Error! Bookmark not defined.
- 5-5- بررسی رویکرد فوکو به مستندات تاریخی Error! Bookmark not defined.
- 5-6- بررسی رویکرد فوکو به مسئله‌ی زمان Error! Bookmark not defined.
- 5-6-1- زمانمند شدن تمام هستی در رویکرد مادی‌گرای فوکو Error! Bookmark not defined.
- 5-6-2- تناقض به علت فقدان نقطه‌ی ثابت در این رویکرد Error! Bookmark not defined.
- 5-6-3- خود شکنی در این مسئله Error! Bookmark not defined.
- 5-6-4- اتهام زنی فوکو به تاریخ‌نگاری سنتی Error! Bookmark not defined.

- 6- بررسی انتقادی انسان شناسی فوکو از منظر حکمت اسلامی **Error! Bookmark not defined.**
- 6-1- انسان شناسی حکمت صدرایی **Error! Bookmark not defined.**
- 6-2- مادی دیدن موجودیت انسان **Error! Bookmark not defined.**
- 6-3- الحاق موجودیت انسان به قدرت **Error! Bookmark not defined.**
- 6-4- اجبار در تلقی ماده گرایانه از انسان **Error! Bookmark not defined.**
- 6-5- خود شکنی فوکو در مسئله ی سوژه **Error! Bookmark not defined.**
- 6-6- بررسی رویکرد فوکو درباره ی تحول تاریخی انسان **Error! Bookmark not defined.**
- 6-7- آنارشسیسم و بی مسئولیتی **Error! Bookmark not defined.**
- 7- جمع بندی: **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined. فصل چهارم: نتیجه گیری

- مقدمه **Error! Bookmark not defined.**
- 1- نکات ایجابی و قابل توجه در تبارشناسی **Error! Bookmark not defined.**
- 1-1- توجه قابل تقدیر فوکو به «تاریخ» در تحلیلهای اجتماعی **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2- توجه فوکو به مقولهی «قدرت» خارج از پارادایمهای موجود **Error! Bookmark not defined.**
- 1-3- تفاوت در نوع نگاه به قدرت **Error! Bookmark not defined.**
- 1-4- واردکردن مباحث قدرت به حوزهی علوم اجتماعی **Error! Bookmark not defined.**
- 1-5- ظرفیت تحلیل فوکو دربارهی قدرت باطلمحور **Error! Bookmark not defined.**
- 1-6- شیوهی بیان فوکو و قدرت او در بیان و نگارش **Error! Bookmark not defined.**
- 2- اشکالات عمدهی تبارشناسی با توجه به مبانی حکمت صدرایی **Error! Bookmark not defined.**
- 2-1- رویکرد ضدحقیقت فوکو **Error! Bookmark not defined.**
- 2-2- عدم تفکیک حقیقیات و اعتباریات **Error! Bookmark not defined.**
- 2-3- مخالفت با کلیت و فراروایت **Error! Bookmark not defined.**
- 2-3-1- تناقضهای موجود در گزارههای ضد فراروایت **Error! Bookmark not defined.**
- 2-3-2- فطرت، علت موجد فراروایت یا کلیت **Error! Bookmark not defined.**
- 2-4- اصل خاصبودگی **Error! Bookmark not defined.**
- 2-4-1- رد کلیت مفاهیم **Error! Bookmark not defined.**

- Error! Bookmark not defined.**..... رد کلیت امور 2-4-2
- Error! Bookmark not defined.**..... اصل گسست و انقطاع 2-5
- Error! Bookmark not defined.**..... تکاملگرایی تاریخی 2-5-1
- Error! Bookmark not defined.**..... غایت مداری تاریخی 2-5-2
- Error! Bookmark not defined.**..... رد هرگونه خاستگاه 2-6
- Error! Bookmark not defined.**..... اصل بیرون بودگی و اصل واژگونی یا دگرگونی 2-7
- Error! Bookmark not defined.**..... بررسی مسئلهی قدرت از منظر فوکو 2-8
- Error! Bookmark not defined.**..... موضع اصالت ربط در اندیشهی فوکو 2-9
- Error! Bookmark not defined.**..... مسئلهی سوژه و عاملیت انسان 2-10
- Error! Bookmark not defined.**..... پیشنهادهای پژوهشی 3
- Error! Bookmark not defined.**..... منابع و مآخذ
- Error! Bookmark not defined.**..... منابع فارسی و عربی
- Error! Bookmark not defined.**..... منابع لاتین

فصل اول:

کلیات

1- بیان مسئله

میشل فوکو (1926-1984) از جمله اندیشمندان است که براساس مبانی خاصی که محصول دوران پسامدرن است، به طرح مسائلی در حوزه‌ی علوم اجتماعی می پردازد. وی با الهام از متفکرانی چون نیچه، هایدگر، ویتگنشتاین و حتی پدیدارشناسان و مارکسیست‌ها، ابتدا نا روش دیرینه‌شناسی و در ادامه رویکرد تبارشناسی را به عنوان روش پژوهشی برای تحلیل‌های اجتماعی و ارائه‌ی نظریات جامعه‌شناسانه مطرح می‌سازد. گرچه به گفته‌ی خود او دیرینه‌شناسی نیز تابع تبارشناسی است و اصالت در روش مناسب تحلیل، با تبارشناسی است.

در دیرینه‌شناسی، رویکرد تحلیلی، رویکردی است که درصدد بیرون راندن سوژه‌ی خودمختار از مرکزیت صحنه است و با پذیرش این اصل، بر قواعد تشکیل گزاره‌های علمی در قالب نظریه یا متن، تاکید می‌کند. از دید فوکو، تاریخ نه مبین استمرار سوژه‌های خودمختار، که حاکی از گسست‌ها و جابجایی‌ها و دگرگونی‌های عدیده است.¹ در دیرینه‌شناسی مفاهیم «گفتمان» و «اپیستم» در جهت تحلیلیات تاریخی به کار گرفته می‌شوند و به بیانی، نوعی نظام بایگانی شکل می‌گیرد که موضوعات گفتمانی، مورد تحلیل و تدقیق قرار می‌گیرند. اما در تبارشناسی، سوژه‌ی مدرن به مثابه‌ی واقعیتی تاریخی - فرهنگی مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا از زاویه‌ی صورت بندی‌های گفتمانی و حیطه‌های غیرگفتمانی، تلقی جدیدی از تناسب قدرت و معرفت عرضه شود. تبارشناسی را می‌توان به عنوان رویکردی بررسی کرد که در تقابل با تاریخ سنتی و هرگونه رویکرد متافیزیک‌گرا و هرمنوتیکی، در تلاش برای نشان دادن ناهمگونی‌ها، گسست‌ها و امور یگانه‌ای است که توهم ثابت بودن را می‌زدایند، امور واحد را تکه‌تکه می‌کنند و استمرار آن چه را که دائم و ضروری پنداشته می‌شده است، زیر سوال می‌برند. لذا ما شاهد آن هستیم که تبارشناسی، فراتر از یک «روش»²، نوعی «رهیافت»³ نظری نسبت به پدیده‌ی مورد مطالعه است.⁴

¹ . عباس محمدی اصل، جامعه‌شناسی میشل فوکو، تهران، نشر گل‌آذین، 1392، صص 102-103

² . Method

³ . Approach

⁴ . حسین کچوییان و قاسم زائری، ده گام اصلی روش شناختی در تحلیل تبارشناسانه‌ی فرهنگ با اتکاء به آراء میشل فوکو، راهبرد

فرهنگ، تابستان 88، ش 6، ص 8

آن چه در تبارشناسی فوکو به شدت مورد تاکید قرار می‌گیرد، مقوله‌ی «قدرت» است. قدرت، در تبارشناسی فوکو، به عنوان مفهوم محوری، سازنده‌ی تمام پدیده‌های تاریخی و اجتماعی است؛ به این معنا که تمامی واقعیات و پدیده‌های موجود، برساخت تاریخی قدرت و تصادفات انبوه هستند¹. البته از نگاه فوکو، قدرت، با آن چیزی که تا پیش از فوکو به این مفهوم اطلاق می‌شده‌است، تمایز دارد. فوکو از این مفهوم، به معنای منفی آن، گذر کرد و آن را در خدمت گرفت تا روابط و امور اجتماعی را با آن توضیح دهد. در نتیجه آن را مولد برمی‌شمرد و این که آن را نه صرفاً خوب یا نه صرفاً بد می‌داند. علاوه بر این، از نظر او، این قدرت را در نسبتی با تاریخ می‌سنجد که تا پیش از این متفاوت بوده است؛ به این صورت که قدرت، هم برساخته و هم برسازنده‌ی تاریخ است.

اما مسئله‌ی اساسی همانطور که اشاره شد، آنست که این چارچوب تحلیلی که در حال حاضر به الگویی برای مطالعه‌ی واقعیات بسیار اساسی در علوم انسانی تبدیل شده‌است، بر چه اساسی و با چه مبنایی شکل گرفته‌است؟ نهفته‌های معرفتی پیش از شکل‌گیری تبارشناسی و دیرینه‌شناسی کدامند؟ و بر چه اساسی خصوصاً تبارشناسی در میان اندیشمندان معاصر ما، به الگویی برای تحلیل درآمده است؟ آیا هنگام بحث از تبارشناسی و به‌کارگیری آن، اندیشمندان، متوجه این مبانی فکری هستند؟ آیا تحلیل فوکو از قدرت در تبارشناسی وی، به لحاظ عقلی-منطقی پذیرفتنی است؟ و سؤالاتی از این دست که همه با اساس قرار دادن چارچوب تحلیلی فوکو در علوم انسانی و اجتماعی، مطرح می‌شوند.

از طرفی دیگر، ما در نظام فلسفی و فکری موجود خود، با مسائل و واقعیاتی مواجهیم و نظریاتی مطرح می‌شود که با آن چه در نظام فکری مدرنیستی و پست‌مدرنیستی مطرح می‌شود، ناسازگار است و در بسیاری موارد رابطه، رابطه‌ای متقابل و متعارض است. به عبارتی بهتر، مسائل و مفاهیمی چون حقیقت، ماهیت، ماوراءالطبیعه و بسیاری از این سری مفاهیم، بر اساس یک نظام فکری مدون و مشخص و با براهین عقلی و منطقی مورد حمایت و اصالت قرار می‌گیرند و با منطقی خارج از ساحت جهان زیستی و اجتماعی و به دور از هرگونه نگاه جامعه‌شناسانه به معرفت، مورد ارزیابی و تدقیق و تایید هستند. لیکن در نگاه پسامدرن این‌ها به حوزه‌ی جامعه‌شناسی معرفت وارد می‌شوند و با تقلیل این اصول به ساحت زبان و گفتمان از اصالت خارج می‌شوند.

¹. ایون شرت، فلسفه‌ی علوم اجتماعی قاره‌ای: هرمنوتیک، تبارشناسی و نظریه‌ی انتقادی از یونان باستان تا قرن بیست و یکم، ترجمه

هادی جلیلی، تهران، نشر نی، 1387، ص 209

در این پژوهش، تلاش می شود تا برپایه‌ی مبانی حکمت صدرایی و از منظر فلسفه‌ی اسلامی، به بحث درباره‌ی موضوعات مورد تحلیل فوکو بپردازیم و با ارزیابی مبانی فلسفی الگوی تحلیلی میشل فوکو و سپس با ارائه‌ی روش رئالیستی موجود در حکمت اسلامی، به شیوه‌ی منطقی و فلسفی، دیرینه‌شناسی و تبارشناسی وی مورد تدقیق و بررسی انتقادی قرارگیرد.

2- سؤال اصلی پژوهش

از منظر حکمت اسلامی، چه انتقاداتی به رویکرد تبارشناسانه‌ی فوکو به عنوان یک نظریه-روش وجود دارد؟

3- سؤال‌های فرعی پژوهش

1. مبانی فکری و فلسفی مرتبط با تبارشناسی در حکمت اسلامی کدامند؟
2. چه انتقاداتی به مولفه‌های روشی تبارشناسی فوکو از منظر حکمت اسلامی وجود دارد؟
3. چه انتقاداتی به مقوله‌ی قدرت فوکویی از منظر حکمت اسلامی وارد است؟
4. آیا فوکو در عمل به گفتار خویش، پایبند به اصول خود باقی می‌ماند؟
5. آیا مفهوم قدرت در تبارشناسی، از لحاظ معرفتی به درستی اصالت یافته‌است؟
6. تناقض‌ها و خودشکنی‌های نظریه‌ی تبارشناسانه‌ی فوکو از منظر حکمت اسلامی کدامند؟
7. نتیجه‌ی موضع تبارشناسانه‌ی فوکو به چه رویکردی می‌انجامد؟

4- فرضیه‌ی پژوهش

تبارشناسی فوکو که معرف شکل‌گیری تمام واقعیات بر اساس رابطه‌ی آنان با قدرت است، علی‌رغم وجود نکات قابل توجه، به طور کلی، براساس مبانی فلسفی حکمت اسلامی فاقد اعتبار شکلی و محتوایی به عنوان یک نظریه-روش می‌باشد.

5- اهمیت و ضرورت مسئله

به نظر می‌رسد با توجه به اینکه الگوی تبارشناسی فوکو تبدیل به یک رویکرد اساسی در بسیاری از تحلیل‌های جامعه‌شناختی نزد متفکران و نخبگان علوم اجتماعی گردیده و در حال تسری به مطالعات دانش‌آموختگان این رشته می‌باشد و پایان‌نامه‌ها و مقالات بسیاری با این چارچوب در انواع موضوعات حتی در موضوعات دینی و اعتقادی به نگارش درمی‌آید؛ برای جلوگیری از تبدیل شدن این نوع تحلیل به گفتمان غالب در فرهنگ اجتماعی، و با بررسی اصولی ابعاد مختلف این نظریه-روش، این مهم، لازم و اساسی می‌نماید. علاوه بر آن، با بررسی مفهوم قدرتی که فوکو معرفی می‌کند، از نگاهی تحلیلی-عقلی، آشنایی بیشتری با ماهیت تبارشناسی صورت می‌پذیرد. ضمن اینکه در این پژوهش به این موضوع اشاره می‌شود که اندیشمندان در حوزه‌ی علوم اجتماعی باید با مبانی فلسفی و بنیادین نظریات آشنایی بیشتری داشته باشند. چرا که گاهی در مطالعات اجتماعی، بدون توجه به این مبانی فکری، از نظریه و رویکرد یک متفکر استفاده می‌شود، حال آن‌که، آن نظریه یا رویکرد به همراه تمامی ملزوماتش، یعنی مبانی معرفتی، هستی‌شناختی و انسان-شناختی‌اش به عرصه‌ی معرفتی جدید ورود پیدا کرده است. و اگر به این موضوع توجه نشود، در آینده اثرات چه بسا مخرب‌تری را بر ساحت علم و اندیشه خواهد گزارد.

این ارزیابی موشکافانه و نقادانه‌ی مبانی فلسفی رویکرد و نفس روش فوکو، تلاشی است در جهت سلب رویکرد نسبی‌انگارانه و معاضدانه با حقیقت و متافیزیک که زیر سؤال بردن این مواضع، نویدی برای گشایش مباحث اسلامی و فلسفی حقیقت‌محور در علوم انسانی و اجتماعی را به همراه خواهد داشت.

6- سابقه‌ی پژوهش

در زمینه‌ی نقد رویکرد تبارشناسانه از منظر حکمت اسلامی و خصوصاً صدرایی، کار جدی و لزوماً قابل توجهی صورت نگرفته است. آن‌چه تا پیش از این درباره‌ی فوکو و نقد تفکرات و مطالعات وی بوده است، بیشتر یا به نوع تفکر وی درباره‌ی قدرت بوده است یا درباره‌ی مبانی فلسفی اندیشه‌ی وی است که عمدتاً خود-متناقض هستند. اگر به آثار موجود درباره‌ی نقد فوکو رجوع کنیم، این آثار عمدتاً نقد به تحلیل‌های فوکو در قالبی فلسفی است که البته خارج از حوزه‌ی حکمت اسلامیست و به صورتی درون‌پارادایمی، این سری مباحث صورت گرفته است.

از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به انتقادات هابرماس به فوکو اشاره نمود که در کتاب نقد و قدرت، تالیف مایکل کلی، نشر اختران، مناظره‌های فوکو و هابرماس بازآفرینی شده است. هابرماس متفکرانی چون لیوتار و فوکو را (که وی از ایشان به همراه دریدا با عنوان «محافظه کاران جوان» یاد می‌کند) به سبب از دست نهادن «پروژه‌ی مدرنیته» مورد انتقاد قرار می‌دهد. به اعتقاد هابرماس، چنین پروژه‌ای در صدد است تا ارزش ابژکتیویته‌ی علمی، اخلاق عمومی و قانون را آن گونه که بر طبق قواعد «منطق درونی» خودشان پرورش یافته اند، در تمام عرصه‌های اجتماعی روزمره به کارگیرد. شاید این تلاش موفقیت آمیز نبوده، ولی این دلیل نمی‌شود که از پروژه‌ی روشنگری دست برداریم.¹

کتاب دیگری چون «فوکو در بوته‌ی نقد» اثر دیوید کوزنز هوی و دیگران و نیز انتقادات بودریار به فوکو در اثر «فوکو را فراموش کن» از این دسته‌اند. بودریار در مورد آثار فوکو، از اصطلاح «تقویم تحلیلی» استفاده می‌کند و به دلیل اینکه فوکو به حقیقت می‌تازد، تحلیل فوکو را «اسطوره‌ای در اکیدترین وجه این واژه» در نظر می‌گیرد.² این به این معناست که اگرچه فوکو با فرارویات و اسطوره‌ها به نزاع برمی‌خیزد، لیکن خود به نحو چشم‌گیری از این رویکرد وارد تحلیل درباره‌ی پدیده‌ها می‌شود. بودریار تلاش می‌کند در این کتاب با هرآنچه فوکو خود مدعی آن بوده‌است، به وی بتازد و گزاره‌های خودشکن و خود متناقض فوکو را مشخص کند.

اگرچه در کتبی که به معرفی فوکو پرداخته شده‌است نیز انتقاداتی در ضمن معرفی افکار فوکو دیده می‌شود که قابل توجه است. بسیاری از انتقادات که بر فوکو وارد شده است به صورت مقالات و در نوشتارهای پراکنده موجود و غیر مدون است.

اما اگر بخواهیم موضوعات مطروحه ذیل تبارشناسی فوکو را اساس قرار دهیم-مثلا قدرت- نظریات و انتقادات خوبی- خصوصا در فلسفه‌ی اسلامی- در این زمینه صورت گرفته است. مثلا درباره-ی همین موضوع در مقالاتی برگرفته از کتاب انسان کامل شهید مطهری و به تبع آن در کتاب چنین گفت نیچه، تالیف یارعلی کرد فیروزجایی، در نقد قدرتی که نیچه مطرح میکند و مورد تایید فوکو هم هست، مطالب قابل توجهی بیان شده است.

الهام نصیری پور نیز در کتابی با عنوان ارزیابی الگوی تحلیلی میشل فوکو در مطالعات دینی به بررسی نگرش فوکو پرداخته است. لیکن بیشتر از بررسی نقادانه‌ی اندیشه‌ی فوکو، متاثرین وی در

¹ . پیتز سجویک، دکارت تا دریدا، مروی بر فلسفه‌ی اروپایی، ترجمه محمدرضا آخوندزاده، تهران، نشر نی، 1388، ص 415

² . ژان بودریار، فوکو را فراموش کن: گفت و گوی سیلور لوترانژه با ژان بودریار، ترجمه ی پیام یزدانجو، تهران، نشر مرکز، 1379، ص 7

مطالعات دینی (تاجیک و فیرحی و کچوییان) مورد نقد قرار گرفته‌اند. به علاوه اینکه پژوهش ایشان از منظر رئالیسم انتقادی است نه حکمت اسلامی.

کار بدیعی که امید است در این پژوهش به انجام برسد، نقد تبارشناسی فوکو است که البته شامل قدرت نیز می‌شود. لیکن تنها به این مبحث پرداخته نمی‌شود و تبارشناسی به عنوان یک نظریه و روش (که البته فوکو از نظریه برشمردن آن ابا دارد) مورد ارزیابی و بررسی از منظر حکمت صدرایی قرار می‌گیرد.

7- روش پژوهش

در این پژوهش، در بخش مطالعاتی آثار فوکو از روش توصیفی و نیز تحلیل محتوای کیفی بهره می‌بریم. لیکن برای بررسی فلسفی و معرفتی تبارشناسی فوکو و نگاه انتقادی به دیرینه‌شناسی و تبارشناسی وی، از مبانی حکمت اسلامی و از منظر رئالیسم صدرایی نقد صورت می‌گیرد. علاوه بر این در به کارگیری روش کاربردی، و در بخش ارزیابی اندیشه‌ی وی از روش‌شناسی بنیادین استفاده شده است.

موضوع دانش روش‌شناسی، روش است و روش‌شناسی به عنوان یک علم، ضمن آن که از موضوع خود اثر می‌پذیرد، از بنیادهای هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و نیز از مبانی نظری و ساختار معرفتی و از هدف معرفتی نیز اثر می‌پذیرد¹. اساساً مراحل شکل‌گیری یک علم از اتخاذ این مبانی شروع می‌شود. به عبارتی، هر نظریه، ارتباط وثیقی با آن نظریه و با روش کاربردی ماخوذه دارد. روش‌شناسی بنیادین با روش علمی، پیامدهای منطقی مبادی و اصول موضوعه‌ی گوناگون را نسبت به یک حوزه‌ی معرفتی و علمی جست و جو می‌کند. در روش‌شناسی بنیادین، ارتباط بین مبانی و پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی از یک سو، و ابعاد گوناگون نظریه از جمله روش کاربردی از سوی دیگر، بررسی می‌شود². با ارائه‌ی روش‌شناسی بنیادین یک نظریه، فرآیند به ظهور رسیدن آن نظریه نشان داده خواهد شد و بنابراین، با کنار هم قرار دادن آن‌ها می-

¹. حمید پارسانیا، روش‌شناسی انتقادی حکمت صدرایی، قم، کتاب فردا، 1389، ص 70

². حمید پارسانیا، نظریه و فرهنگ، منتشر نشده

توانیم هماهنگی یا عدم هماهنگی در مراحل مختلف نظریه پردازی یک اندیشمند را بررسی کنیم. در حقیقت، روش شناسی بنیادین، زمینه را برای نقد روش شناختی مهیا می کند¹.

در روش شناسی بنیادین بر وجود و بررسی زمینه های معرفتی - که مبانی هستی شناختی و معرفت شناختی آنست - و نیز بر وجود و بررسی زمینه های غیر معرفتی و رابطه ی یک نظریه با دیگر علوم تاکید می شود. در نتیجه می توان بیان کرد که روش شناسی بنیادین یک فعالیت دقیق و همه جانبه و گسترده و در عین حال عمیق را می طلبد که فرآیند تولید یک نظریه را بیان کند. در این پژوهش، با بهره گیری از این روش، به بررسی تبارشناسی فوکو پرداخته شده است. لیکن به دلیل اینکه تنها قسمتی از رویکرد فوکو و بعد تبارشناسانه مورد تاکید است، بخشی از نگرش فوکو که مرتبط با تبارشناسی است، مورد تدقیق روش شناسانه قرار گرفته است و البته دغدغه ی معرفت شناسانه در اولویت بوده است. به عبارتی، روش ماخوذه در این پژوهش، قسمی از روش شناسی بنیادین است و نه همه ی آن. لذا، به زمینه های غیر معرفتی و دیگر علوم یا به اختصار اشاره شده است و یا به دلیل پرهیز از اطاله ی کلام مورد اشاره قرار نگرفته است.

ابزار گردآوری داده ها و اطلاعات، کتابخانه ای و اسنادی می باشد.

¹. حمید پارسانیا و محمد طالعی اردکانی، روش شناسی بنیادین و روش شناسی کاربردی در علوم اجتماعی با تاکید بر رئالیسم و نومیالیسم، معرفت فرهنگی اجتماعی، سال چهارم، شماره دوم، پیاپی 14، بهار 1392، ص 77